

ВОЙВОДАТА ТОДОР ТОДОРОВ ВЕЛКОВ

ВЕЛКО ТОНЕВ

В освободителните борби през Възраждането се открояват личности, които без да бъдат в първата редица, съвсем не спадат и в множеството на обикновените редници. За тях поначало се знае малко, тъй като изследователският интерес към живота и дейността им е епизодичен и случаен, а написаното не надхвърля редовете на кратката анотация. Причините за това състояние са различни, но те в никакъв случай не са от полза за историческото познание. И не само защото с това се пренебрегва един внушителен брой участници в освободителното движение. Без тях историческият процес се лишава от онова свързващо звено между предначертанията на ръководните центрове и непосредствените им изпълнители. Към тази категория принадлежи и войводата Т. Велков. Неговата личност е слабо позната и в известна степен загадъчна за българската историография, макар присъствието ѝ в живота на южноруската българска емиграция да е трайно и впечатляващо.

Дейността на Т. Велков е показателна и в друго отношение. Тя се осъществява във взаимодействие с фактори и обстоятелства, които нито са еднозначни, нито е възможно да бъдат пренебрегвани или подценявани. Става дума за политиката на официална Русия, която е пряко свързана с житейското поведение и обществените изяви на Т. Велков. Има един любопитен ракурс. Когато се говори за българите в Южна Русия и специално за Одеския кръг, представата ни се свързва най-често с Одеското българско настоятелство. Това е неизбежно, тъй като директа, която оставя тази организация в културно-националната ни история, е наистина дълбока и неповторима¹. Но проявите на тамошните българи съвсем не се ограничават в културно-просветната област. Убедителни доказателства за това дава биографията на Тодор Велков.

Според летописните бележки на внучката Евелина Сакъзова Лазарова, дядо ѝ Тодор Тодоров Велков е роден в Шумен през 1828 г. Потеклото му е свързано с Велико Търново, но поради материално западане баща му се преселва в Шумен. Когато поотраства, момчето е дадено слуга при някакъв чорбаджия, откъдето

прави многократни опити да избяга. Накрая това му се отдава и през Русе и Гюргево стига до Букурещ. Тогава той е на 16 години, а времето ще да е към средата на 40-те години на XIX в. Ако приемем това за достоверно, следващите десет години се губят някъде из Влашко или Бесарабия. Разказът за свързването на Т. Велков с Г. С. Раковски и приобщаването му към революционната организация е нереален по много причини². Освен ако не се имат предвид Браилските бунтове или недоказаните до този момент връзки между Тайното общество на Г. С. Раковски и българските представители при Главната квартира на руската армия през 1854 г. Това е началото на Кримската война, в която Тодор Велков се включва като доброволец. Някои данни подсказват, че той не е какъв да е волонтир, а един от най-активните организатори на доброволческите отряди. По-късно взема участие в обсадата на Силистра и похода към Шумер³.

След войната Т. Велков е член на делегацията на българските преселници, която присъства на коронацията на новия руски император. Делегацията, в която влизат още Дмитрий Конкович и Тодор Димитров, пристига в Москва през юли 1856 г., а през септември поздравява Александър II от името на "цяла България", уверявайки го във вековната преданост на българите към Русия. След това, придружени от К. Н. Палаузов, делегатите разглеждат С. Петербург и в началото на 1857 г. се връщат обратно. Запазен е указ от 21 март 1857 г. с който "болгарскому уроженцу Федорову" е дадена привилегията да пътува от С. Петербург през Москва, Киев и Харков до Симферопол по пощенската линия с два коня и придружител. Нареща се да му бъде оказвано съдействие във всяко отношение⁴.

Ролята на Т. Велков в събитията по време на войната и след нея свидетелства за важното място, което той заема сред българската емиграция. Някъде той е представен като старейшина ("старшина") — ранг и признание на авторитетни личности, ангажирани в самоуправлението на колониите. Семейното предание допълва, че до 1861 г. той се занимава с търговия, работи и като "почтмейстер" в гр. Измаил, където се жени за украинката Степанида Музиченко.

През 1860—1861 г. българските преселници в Бесарабия са изправени пред тежко изпитание. Отнася се за преселението на част от бесарабските българи в Таврическа губерния. За това преселение е писано немалко⁵, налице е и обилна документация, която за съжаление все още не е оползотворена в достатъчна степен⁶. В следващите редове ще се спрем на този въпрос, доколкото се преплита с дейността на Т. Велков.

След поражението в Кримската война (1853—1856 г.) и според условията на Парижкия мирен договор, Русия е принудена да отстъпи на Молдовското княжество онази част от територията на Бесарабия, която е разположена край устието на р. Дунав и по течението на р. Прут. Там се намират половината от българските колонии в Южна Русия, т. е. около 40 селища, в това число и гр. Болград. На населението се дава тригодишен срок, в който трябва да реши

дали да приеме новата власт и остане по местата си или ще се пресели в Русия. От своя страна молдовските управници се задължават да запазят правата и привилегиите на "отвъддунавските преселници". Отначало, като се съобразяват с редица обстоятелства от вътрешен и международен характер, те спазват това условие, но след изтичането на определения срок отношенията рязко се влошават, а през есента на 1860 г. се стига до кървав инцидент. В началото на ноември с. г. молдовска военна част напада събрание на представителите на българските колонии в Болград, при което са убити 10 души и ранени над 100. На 16 декември с. г. М. Когълничано обявява премахването на административната автономия на колонистите, преобразуване на земите им в "правителствена", а малко преди това се изказва против преподаването на българския език в училищата, за нова данъчна политика и въвеждането на всеобща военна повинност.

В такава обстановка тлеещото недоверие бързо прераства в остра конфронтация, а мисълта за преселване — в твърдо решение за установяване в Русия.

Първоначално броят на изселническите семейства е по-ограничен поради зимния сезон и необходимостта от проучване на условията за живот в новите местоживелища. В това отношение руското правителство им създава редица улеснения, като ги насочва главно към освободените от ногайските татари територии в Таврическа губерния. Мимоходом ще отбележим, че поради неблагоприятното поведение на последните през Кримската война, много от тях са принудени да се изселят след войната в Османската империя. В края на декември 1860 г. и началото на следващата година руската администрация издава няколко разпоредби, според които на българските преселници се гарантират всички права, които са имали и по-рано като руски поданици. Освен това на всяко семейство се отпускат по 125 сребърни рубли и по 50 десетини (1 десетина = 10,9 дка) земя⁷.

Въпреки всевъзможните затруднения и провокации на молдовските власти, първото полугодие на 1861 г. преминава за българските колонисти в трескава подготовка — съставяне списъци на желаещите да се изселят, изваждане на паспорти, уреждане на транспортните проблеми и т. н. Към средата на годината повечето от бюрократичните формалности и неизбежните житейски усложнения са превъзможнати и изселническите колони потеглят за Русия. През месеците юли и август 1861 г. се разразява истинска стихия, насочена към три митнически застави: Кубейска за селата Дермендере, Каракурт, Чишме-воронт, Вайсал, Ташбунар, Кайраклия и Бабел; Татарбунарска за селата Тропоклово, Покровка, Киричка, Бановка, Троян, Новокарагач, Ердекбурну и др. общо 12 села; Табакска за селата Валканещи, Курчи, Сатуново, Слободзея, Чешмекьой и др. всичко 12 села. Централна между тях е граничната застава Кубей, тук се установява през

пролетта на 1861 г. и Тодор Велков⁸. Как се стига до неговата намеса в тези събития?

След погрома в Болград депутация от петима души — Генчо Кърков от Дермендере, дядо Никола от Бабел, Вичо Жавжоров от Вайсал, Панайот Братоев от Бановка и Дочо Чомаков от Чишме-вороит — се представя на руския дипломатически агент в Измаил Романенко за съвет и ходатайство. Впоследствие дядо Никола се отказва от своя мандат и на негово място е издигнат Т. Велков. За неговата кандидатура благоприятства обстоятелството, че се ползва с известност сред българските преселници, освен това е грамотен, женен за руския и е руски поданик. Делегацията посещава Новорусийския и Бесарабски генерал-губернатор граф А. Г. Строганов и в края на януари 1861 г. получава утвърдителен отговор за заселване в Приазовието. Т. Велков се връща при семейството си в Измаил, но заради пропаганда за преселване е арестуван от молдовските власти. Със застъпничеството на руските дипломати скоро е освободен⁹.

Несъмнено Т. Велков е важна фигура в преселническото движение, един от неговите вдъхновители и организатори. Заедно с Генчо Къргов, Руси Хаджоков и др. той е в центъра на подготовката, транспортирането и по-нататъшното устройване на преселниците. Неточно е обаче впечатлението, че в случая той се явява само като представител на българските колонисти. Обширната кореспонденция, съхранявана в неговия архив и посветена почти изцяло на преселването, го представя повече като пълномощник на руската администрация. Многобройните донесения, адресирани до статския съветник П. Н. Стремоухов, са подадени в Кубей най-често от името на "повереният по делу о переселении в России из отошедшей части Бесарабии" Т. Велков. Рапортите са писани очевидно от писар, повечето без подпис, но някъде се среща и собственоръчният подпис на Т. Велков, доста разкритен и явно необработен.

Вярно е, че преобладаващата част от докладите са чернови, но се срещат и немалко молби, адресирани до Тодор или Феодор Велков (някъде изписан Великов) от различни колонии и отделни колонисти за разрешение да минат в Русия, като се сочат семейства, добитък и т. н.¹⁰ Към него се обръща и руската администрация в Одеса. На 26 април 1861 г. му съобщават: "Считаме за нужно да Ви уведоим, че по Ваше донесение № 165 генерал-губернаторът предложи на 22 април на нашия агент в Измаил да вземе мерки за освобождаването на арестуваните от молдовските власти български депутати Павел Чекир, Петър Морара, Александър Черноус и Марко Никифоренко". По-нататък се изразява надежда в благоразумните мерки, които Т. Велков ще вземе за ускоряване на изселническото движение и за изпълнение на указанията, получени от граф Строганов¹¹.

От края на юли и началото на август 1861 г. са запазени десетки таблици и

описания на селища или самостоятелни колонии с данни за изселващи се хора, домашни животни и различен инвентар. В някои от тях отделни селища се срещат веколкократно поради различните изселнически групи. Така например от колония Сарата се изселват на 12 август 1861 г. 68 семейства с 161 мъже, 141 жени, 132 вола, 120 крави, 560 овце, 174 коне и 94 коли. На 22 август с. г. от същата колония заминават още 114 семейства, 269 мъже, 236 жени, 1234 овце, 130 коне, 270 вола, 308 крави и 135 коли¹². Аналогични данни има за Болград, Рени, Килия, Конгас, Вайсал и мн. др.¹³ Между изселниците има украинци, руснаци, понякога и молдовани, но основната маса са българи от около 40 колонии. Те могат да се видят в една таблица, публикувана с незначителни изменения от М. Греков¹⁴. В оригиналния ѝ вид тя съдържа информация за 8121 семейства, наброяващи 38 091 души¹⁵.

През есента на 1861 г. потокът на преселниците постепенно намалява и през следващите години почти напълно секва. Основната част от българските колонисти са настанени в Бердянски уезд на Таврическа губерния, където се заселва и Т. Велков. В края на 1861 г. той е избран от колонистите за окръжен старшина — "старшина на Българския Бердянски временен окръжен съвет"¹⁶. През 1863 г. на "почетния гражданин Феодор Велков" се определя постоянна заплата, съответстваща на участието му в Попечителния комитет за чуждите заселници в Южна Русия¹⁷. С указ на руския император от 1865 г. бившият волонтир се награждава с 103 десетини земя в Бердянски уезд, предоставени му за вечно и потомствено ползване¹⁸. Тя е разпръсната в повече от двадесет села, между които и в Преслав. Акт от 1874 г., подписан от старейшините на селището, удостоверява, че Т. Велков притежава десетини земя, обработвана от местни жители¹⁹.

Като земевладелец и почетен гражданин на Бердянск, Т. Велков се включва във всички инициативи на градската управа. През 1869 г. предводителят на тукашното дворянство настойчиво го кани да участва в изборите на представители за конгреса на окръжните земевладелци, където предстои избирането на земско събрание²⁰. Бердянск е крайбрежно градче на Азовско море и развива оживена търговско-пристанищна дейност. Тя се направлява от портова служба, участниците в която се избират на всеки три години. В управлението на тази служба влиза и Т. Велков²¹.

Въпреки многобройните и различни ангажменти, грижите и вниманието на Т. Велков са насочени главно към българските колонии, към стопанското им укрепване, църковно и училищно развитие и т. н. За уважението и голямата популярност, с които се ползва сред колонистите, свидетелства и обстоятелството, че две от новозаселените селища предпочитат да носят неговото име. Първото е Асланкизи, обитавано от преселници от Вайсал, второто е продължение на колонията Инпуцит. На 5 септември 1862 г. те му изпращат следното писмо:

"Милостивейший Государ,
Добрейший и Достопочтенейший Федор Федорович!

Имею честь представить при сем Мирский приговор Импуцитскаго Общества о названий колоний Вашим именем, в воспоминание трудов и услуг Ваших оказанных нам при переселении из Молдавии в Россию, смею уверит что мы, дети наши и потомки, навсегда будут высоко чтит имя человека, который с такими затруднениями и опасностью для себя вивёл нас из под ига народа нам чуждаго и по духу и по национальности. С истинным почтением и глубочайшею преданостию имею честь именоваться Вашим Милостивый Государ, Почтительнейшим слугою. И. д. Выборнаго Тодор Димов Бурлак, а за неграмотностию приложих печат (Тодор Димов)"²².

Дали тези предложения за нови имена на предишните татарски селища Асланкизи и План он еки са утвърдени, не е известно²³.

Мирновременният живот на Т. Велков в Бердянск продължава до есента на 1875 г. Въстанията в Босна, Херцеговина и България през с. г. дават силен тласък в освободителните борби на балканските народи и бележат началото на поредната и много по-дълбока източна криза. Активизират се международните отношения, раздвижва се и българската емиграция отвъд р. Дунав и в Южна Русия. Във връзка с подготовката на Старозагорското въстание Хр. Ботев предприема през август-септември 1875 г. пътуване до Кишинев, Одеса и Николаев.

Целта е да бъдат привлечени тамошните българи за каузата на революционното дело с оказване на материална помощ и организирането на въоръжен отряд, който да се включи в предстоящото въстание. За изпълнението на тези задачи в Одеса е създадена нова формация — Българска дружина, начело с одеския търговец и член на българското настоятелство Спирос Стоманияков²⁴. Един от дейците на организацията — В. Василев — пише: "Нашата дружина е едно малко и бедно учреждение, без устав и без официален характер, защото тук строго се воспрещават подобни учреждения, пък и няма нужда от устава и въобще формалности, тъй като всеки от нас действа искрено и добросъвестно, повече отколкото може даже. Всеки по силите си внася определено количество пари ката месец. Ний сме твърде малко българи в Одеса, заради това от нас помощта е твърде малка. Досега колкото сме събрали, изхарчили сме ги по необходимите разноски, които ставаха за изпращането на различни личности по общите работи, тъй също и за поддържане на разни избягали из Турско българи"²⁵. В някои документи дружината е наречена "Български комитет" или "Български революционен комитет". В едно от писмата си Т. Велков я назовава "Българско Одеско дружество". Това всъщност е формалната страна, по-важно е, че организацията си поставя за задача да подпомогне освободителната борба с пари, оръжие и въоръжени отряди.

Непосредствената подготовка на четите е възложена на Т. Велков, а в състава

им се очаква да влязат български младежи — юнкери в Одеското пехотно училище, студенти в Новорусийския университет и други учащи се. "На 18 януари — съобщава В. Василев — дойде в Одеса г-н Теодор Т. Велков, наш българин из Шумен, който е бил волонтерин в 1853 г. и който досега преживяваше в Бердянск (Таврическа губерния) и който, хвала му, се решил пак да действа за народните ни работи. И като ни увери, че българите в Крим много съчувстват на нашата идея, че ще може да се събере доволно количество пари и следователно необходимо е щото един от нас да отиде, за да им представи работите и ги насърчи, то дружината реши да изпрати одного от членовете"²⁶. Тази мисия е изпълнена от автора на писмото В. Василев. В края на януари и началото на февруари 1876 г. той обхожда Севастопол, Бердянск ("там се заеха за работа хора положителни, именно всички старейшини"), Одеса. Много интересна е орещата с полк. Раевски в Севастопол, ревностен славянофил, който обещава помощ за българите под формата на средства, оръжие и военна подготовка на млади хора.

Усилията на одеските българи от края на 1875 г. и началото на 1876 г. се вписват в започналите приготовления за Априлското въстание и взаимодействието, което се изгражда между емиграцията в Румъния и Южна Русия, както и с дейците от вътрешността на страната. С оглед на предстоящите въстанически действия се организират и четниците в Одеса. Какво представлява тяхната дружина, кои и колко души участват в нея е трудно да се каже със сигурност, но се знае, че това формирование е предназначено да действа в района на Българското Черноморие. Предвижда се да дебаркира около нос Емине, чиито гористи възвишения са удобен плацдарм за безопасно стоварване на хора и оръжие²⁷. Подобен вариант се лансира през 1867—1868 г. и в навечерието на Априлското въстание той отново става актуален²⁸. "Един важен въпрос трябва да са реши — пише К. Цанков до В. Василев в Одеса — пренасението на оръжие в България. Дават ли компетентните кръгове оръжие, под какви условия и от де трябва то или може то да се прехвърли? Тоя въпрос е най-важният и трябва да взема най-бързо решение, защото време вече няма да са чака. Пролетта се приближава с гигантски крачки. Може ли това оръжие да са принесе направо и от Русия в България по Черното море?"²⁹ На 30 април 1876 г., когато въстанието в България е вече факт, К. Цанков, споделяйки с ген. М. Черняев виждането си за помощта, която трябва отвън да се окаже, добавя: "Освен това един силен отряд от поне 1000 души и снабден с няколко планински оръдия трябва да тръгне от Южна Русия по море и да дебаркира при полите на Стара планина"³⁰. В контекста на тези проекти и очаквания трябва да се разглежда и продължителното пътуване, което Т. Велков предприема в началните месеци на 1876 г.

Напуштайки Одеса, той оставя на тамошното българско дружество писмо-поръчение, с което упълномощава Николай Дончов (Войновски), бъдещият

13. Българите в Северното Причерноморие

военен предводител на Ботевата чета, да го замества, докато отсъствува. През този период Дончов трябва да се ръководи от няколко основни изисквания: да приема идващи от други места младежи, да не позволява разпиляването им извън Одеса, да им се внушава да живеят честно, прилично, във взаимно разбирателство и икономия, по-малко да безпокоят дружеството и се грижат за набавянето на пушки и други потреби, необходими за освобождението на отечеството. "Подир сичкото това секи български юнак и секи един член или богат българин трябва да си изпълнява своята обязаност на святото дело за да може да са достигне уная блага цел, за която сякой един българин са решил да си пролей кръвта или да си даде имота заради свободата на уния, които останат живи"³¹. Това писмо е от 24 февруари 1876 г., а месец по-късно Т. Велков се намира в България. Едновременно с него Одеската българска дружина изпраща още един емисар — Тр. Панов, чиято задача е да обходи емигрантските центрове в Бесарабия и Румъния и обедини усилията им в подготовката на предстоящото въстание. Аналогична е целта и на Т. Велков, но вече съвсем конкретно и с оглед реалните възможности на отделните населени пунктове по Черноморието и Североизточна България.

На 21 март 1876 г. от Варна е изпратено необичайно писмо. Получателят е неизвестен, въпреки че при публикуването му преди 40 години е посочен Панайот Хитов, в чийто фонд то е открито³². По редица съображения това е неприемливо, но в случая е по-важно съдържанието на писмото и името на подателя. Текстът е изцяло иносказателен, но смисленото му тълкуване ни отвежда към интересна информация за въстаническата подготовка на хора и селища в Североизточна България. Основна фигура в изложението е дядо П. и селото му край Хаджиоглу Пазарджик (Добрич), които доста отдавна индентифицирахме със стария хайдутин Пею Буюклията в с. Куюджук (Дебрене)³³. През 1875 г. при подготовката на Старозагорското въстание, той е канен за войвода на Червеноводската чета, но поради напредналата си възраст отказва. През 1876 г. въодушевлението и надеждите са толкова големи, че той приема да застане начело на чета в този район, в която се очаква да се включат Димитър Николов, Ваньо Кондов — Кадънката, Андрей и др. "Дядо ще си извърши длъжността повече, отколкото искате. Поздравява ви всичките и на 28 того ще отиде в Шумен. Всичките волове били готови. Тука шумналията Янаки го намерих и ми разказа, че и тукашните волчета са готови. На Савата Геренов баща му е тукана и неговите волчета на трите му села са готови, само чакат кога ще бъде вършеенето...Тука има 2000 овци и сто чутори, на чуторите дингилите донесоха в Пазарджик, в Балчик, и по 20 овци в Тулча, и в Силистра има по 1500 овци, в Шумен има 3000 овци, в Русчук 1500 овци. Аз без пари останах и се научих от дядо П., че сте ходили на къшлата при зелето, защото бях му казал да поздравяш Петра, Иван и др. Да ми проводите пари в Цариград до бай Христо с тоз надпис: Monsieur Christo I. Karagueuzov au consulat russe à Constantinople. Оставам ваш искрен приятел Тодор

Твърдински"³⁴.

Няма съмнение, че посочените цифри и наименования зашифроват данни за турската войска, оръжие, боеприпаси, въстаници, като се посочват имената и на някои техни организатори, като Янаки Жеков, Иван Славов Геренов и др. Що се отнася до псевдонима Твърдински, предположението на проф. Стр. Димитров, че зад него вероятно се крие шуменецът Тодор Тодоров Велков се прие и утвърди в литературата³⁵. Мисля, че тази версия е правдоподобна, макар че графоложките съпоставяния между това писмо и други документи с почерка на Т. Велков показват известна общност, но и големи отлики. Категорични твърдения в една или друга посока с този аргумент са неуместни, тъй като от съображения за конспиративност това писмо едва ли е излязло от ръката на Т. Велков. Във всеки случай подписът му почти не се покрива с този на Т. Твърдински в цитираното по-горе писмо.

Основанията, че псевдонимът и писмото са свързани все пак с Т. Велков, се свеждат до съдържанието на документа. Неговата информация е необходима най-вече на одеските дейци за предстоящите действия на тяхната чета. Те са до голяма степен в зависимост от състоянието на вътрешните сили, от взаимната им съгласуваност, от предварителното изясняване периметъра на бойните операции. Според някои документи те могат да се локализируют по Черноморието и в Североизточна България, но повечето сочат съсредоточаване към Шумен и от там към Балкана и въстаническите центрове във вътрешността на страната³⁶. За авторството на Т. Велков и адресата на писмото в Одеса свидетелства и обръщението в началото — "Драги ми съотечественици", както и молбата в края да му изпратят пари чрез Христо Карагъзов, гавазин в руското посолство в Цариград. Обратното пътуване до Одеса става най-бързо и сигурно чрез турската столица, а не бива да се изключват и някакви консултации с руски дипломати там.

Преждевременното избухване на Априлското въстание през 1876 г. осуетява изпълнението на много от плановете и намеренията, в това число и на одеските съзаклятници. По неизвестни причини четата на Т. Велков остава встрани от събитията с изключение на неколцина дейци, които вземат участие във въстаническите действия, и дружината на Хр. Ботев. Вместо за България, Т. Велков и неговите около 40 четници се отправят през юни 1876 г. за Румъния и от там за Сърбия. Избухването на сръбско-турската война довежда до съсредоточаването в Кладово на стотици български доброволци. С материалната помощ на славянските комитети в Русия и организаторските амбиции на Българското централно благотворително общество (БЦБО) се формират доброволчески отряди в помощ на сръбската армия. Проектира се те да навлязат в българска територия и вдигнат народа на въстание, при което особено се разчита на широката популярност на войводите П. Хитов, Ф. Тотю, Хр. Македонски, Т. Велков, Ильо Марков и др.

В средата на юни 1876 г. Т. Велков се намира още в Букурещ. На 15 юни той изпраща писмо до Св. Миларов, в което коментира някои моменти от подготовката на Ботевата чета³⁷. След пристигането в Кладово Т. Велков се среща с Васо Живанович, управител на Неготин и връзка със сръбското военно министерство. Поводът е въоръжаването на българските доброволци — един от най-острите проблеми през цялата война. В срещата участва и Любен Каравелов, който съпътства четата от Букурещ до Кладово, а после и до лагера на Тимошкия фронт, разположен между селата Гъмзово и Брегово³⁸. Поради мъчителното решаване на въпросите по въоръжаването, обличането и изхранването на доброволците, Каравелов също става прицел на критика и недоволство. В писмо на войводата Т. Велков до в. "Български глас", сръбското ръководство, но не по-малко и някои постъпки на Л. Каравелов и П. Мишайков, представител на БЦБО, са подложени на остро изобличение³⁹.

Четата на Т. Велков, известна като Четвърта българска доброволческа чета, бързо нараства до 180—200 души. Според Ф. Симидов, който пръв описва създаването и бойния ѝ път, четниците са главно от Свищов, Тулча, Русе, Търново и Шумен, безспорни културни центрове в българските земи. По професия повечето са бивши учители, писари, търговци, занаятчии, учащи се от разни учебни заведения в Одеса, изобщо цвета на тогавашната българска младеж. По интелигентност, материално положение и патриотичен дух тя силно се отличава от останалите чети. Много красиво е знамето ѝ — зелен копринен плат, с лъв в средата, изобразен на червен фон⁴⁰.

Във формирането на четата участие вземат повече хора, но изграждането ѝ като бойна единица е заслуга главно на войводата Т. Велков и военния ѝ предводител Филип (Филипович) Зандриг, капитан от руската армия, свързан по това време с военното министерство на Сърбия. След като минава кратък курс на военно обучение, четата се включва в непосредствените бойни действия. В началото на юли тя пресича границата и се насочва към Ново село и Флорентин, Видинско. Макар конната сотня да стига до стените на самата Видинска крепост, най-кръвопролитното сражение на четата с турските сили се развива около с. Ново село.

Отрязана от сръбската граница, обстрелвана от Дунава при с. Флорентин от два турски военни кораба и два ескадрона, атакувана от три батальона редовна турска войска с три оръдия между Флорентин и Гъмзово и още два отряда черкези и башибозуци откъм Гъмзово, четата на Т. Велков попада в пълно обкръжение. Въпреки че в помощ на четниците се намират група черногорци, явяват се и около 220 души от тукашното християнско население, вдигнало се на въстание, четата е подложена на ожесточен обстрел и яростни атаки от многократно превъзходящия ги противник. Повечето от четниците и тукашните въстаници, независимо от отчаяната съпротива, са избити. Спасяват се около 40 души или онези, които са притежавали собствено оръжие и достатъчно боеприпаси.

След разгрома на четата, голяма вина за което има и сръбското командване, Т. Велков изпраща своя писар в Букурещ с известие до тамошните българи за изхода на сражението и съдбата на четниците⁴¹. Впоследствие на 28 юли и самият войвода се връща във Влашко, носейки мъката от тежката загуба, огорчението от поведението на сръбските командири и недостатъчната помощ на одеските и букурещките българи за доброволческото движение. По-продължително се задържа в Галац, раздвоен между желанието да се върне на бойното поле и настойчивите молби да се прибере при семейството си в Бердянск и сложи край на странстванията си. Уви, скиталческа участ ще го съпътства и през следващите години⁴².

Докато се намира в Галац, Т. Велков изпраща няколко писма до редакцията на неидентифициран вестник в Болград, които съдържат описание на собствения му живот. Тази автобиография обаче не е обнародвана, извинението е, че се вуждае от обработка, за каквато редакторът сега не разполага с време, а и политическият момент трябва да се поуспокои. Има се предвид очевидно продължаващата сръбско-турска война, която ще вълнува войводата и която изглежда се коментира и в писмата му. В отговора на 12 октомври 1876 г. негов приятел му пише по този повод: "Позволете ми само да кажа, и това моля ви не го земайте от горе си, че за да искаме четото момчетата да имат дисциплина, трябваше четото нашите войводи, както Филипа, Панайот и пр. да не бъдат такива хора: без характер, без воля, без постоянство, с една реч с никакво достойнство, защото в такъв случай и момчетата им стават такива. Това беше станало известно секому и децата го знаеха и ето защо момчетата сега са такива; а да наченеш да пишеш как трябвало, сичко това е лишно, защото никой няма да обърне внимание, а слачът му е на това един добър, достоен, с характер човек и ето ти порядъкът, дисциплината сама по себе си ще дойде. Дали такива бяха сърбите когато нямаше нито Черняева, нито руските офицери, които сега са в сръбската войска и които със своето си достойнство направиха или въведеха почти строгата руска дисциплина! Дали българските отряди щяха да изтлеят до сега ако нямаше пак русите с достойнството им? Това е до толкос ясно четото неструваше даже и да хортувам. Както се вижда работите в Сърбия са поправили и от сега са решило в Болград сичките момчета ще са изпращат в Сърбия за да са образуват няколко батальона българска войска, четото когато доде време за права на българите да имат и те право да покажат че са били и ще са бият още"⁴³. Приведохме този по-дълъг откъс от писмото, за да се види българското участие в сръбско-турската война и от друг ъгъл. Явно е, че в началния етап то не се отличава по ръководство, организация и дисциплина от предишното четническо движение, оглавявано от старите войводи. Недвусмислен е изводът, че в сраженията с една редовна армия такъв подход е безперспективен и обречен на неуспех. Доколко Т. Велков споделя това ново виждане или остава на етапа на четническата тактика, е трудно да се каже.

Междувременно в средите на българската емиграция се налага все по-трайно убеждението, че войната между Турция и Русия е не само неизбежна, но и съвсем предстояща. С оглед на това емигрантските организации, като БЦБО и Комитетът на старите в Букурещ, активизират своята дейност. Изготвят се програмни документи, възстановява се комитетската мрежа в страната, предприемат се конкретни практически стъпки за участието на българите в подготовката и хода на войната. Особено полезна се оказва разузнавателната информация, която се събира за нуждите на руското командване. За целта през есента на 1876 г. в Румъния пристига българинът полковник Иван К. Кишелски, който полага основите на разузнавателната мрежа. Това става с непосредственото съдействие на Т. Велков, който скоро поема прякото ѝ ръководство поради връщането на Кишелски в Русия.

От началото на ноември 1876 г. са запазени няколко документа, които разкриват имената на разузнавачите и районите им на действие. "В Галац 1876 года 8 ноебря — четем в една разписка — я ниже подписавшийся болгарин Стою Филипов родом из города Чирпана, даю сию подписку Болгарскому воеводу почетному гражданину Феодор Великому в том что полученно мною сего числа от г-на Великова шесть напалеонов (№ 6) для расходов на поездку в г. Видин где я обязан выполнит и обезпечит все то что возложено на меня Г-нам Великова. В чем и подписываюс — Стою Филипов"⁴⁴. На следващия ден, 9 ноември, подобна разписка е представена от Георги Ранчев, родом от Шумен и изпратен да събира сведения от градовете Тулча, Исакча, Мачин, Хърсово, Черна вода, Кюстенджа, Варна, Шумен, Силистра и Русе⁴⁵. Документ от 12 ноември 1876 г. съдържа имената на седем информатори и сумите, които им са предадени, а именно: Тодор Чернев — 2.5 франка, Иван П. Манов — 2 фр., Жейно Жейнов — 4 франка, Лефтер Михалев — 1 фр., Петър Сейреков — 4 фр. и за пътуването до Браила и обратно 6 фр., Христо Иванов от Тулча — 4 фр. и Георги Данилов — 4 фр.⁴⁶ На 16 ноември с.г. четирима от тях — Ж. Жейнов, Г. Данилов, П. Сейреков и Георги Стоянов получават допълнително по пет франка⁴⁷.

Освен посочените лица, доверени сътрудници на Т. Велков и негови помощници са Димитър Горов и Христо К. Минков от Гюргево. От писмо на последния узнаваме, че каналът, по който работят, е единствената надеждна връзка за информация от България. Тази връзка се опитват да използват Ст. Стамболов и Т. Икономов, както и лица от обкръжението на Евлоги Георгиев или т. нар. "стари" в Букурещ. Понеже хората, с които се работи, са едни и същи, а центровете няколко, се получава бъркотия, провали и различни недоразумения. За пример се сочи арестуването на техен човек в Силистра, който вече е докаран и затворен в Русе. По същите причини се стига до улавянето на друг сътрудник от Видин. "Тези наши бележки земете във внимание, Г-н Велков, и предавете ги, молиме ви, на Н. Превъзходителство, когото вий познавате"⁴⁸. Отнася се очевидно до резидента на руското военно разузнаване,

от когото се очаква да вземе мерки за въвеждането на ред и дисциплина в тази много отговорна работа. Възможно е това да е полковник Н. Артамонов или полковник П. Паренсов, които ръководят известно време този сектор, или ген.-майор Воейков, комендант на руската действаща армия в Кишинев, при когото Т. Велков се явява на доклад на 17 март 1877 г.⁴⁹ Малко преди тази дата Т. Велков получава свидетелство от генералното консулство на Русия в Букурещ за безплатно пътуване по железопътните линии в Русия до С. Петербург⁵⁰.

Един от най-верните помощници на Т. Велков е Филип Симидов. За него, по собствените му думи, войводата е нещо повече от кумир и той е готов да му служи като куче⁵¹. В писмо до Никола Живков, който също е въввлечен в разузнавателната мрежа, Ф. Симидов пише: "Срещни са с бай Тодора. Този добър патриот ми вдъхна много дух и в много работи ми послужи за пример"⁵². В друго писмо до войводата Ф. Симидов разказва за мисията на един от близките му информатори: "Човека, мой верен другар, доде вчера от Отсреща. Той заминал беше преди два месеца. Обходил Русчук, Търново, Беброво, Сливен и сбрал доста неща. Преди два дни той са опъти от тука [Гюргево, В. Т.] за Букурещ, от дето ще слезе в Галац, в Браила. Потърси го при добрият Рафаела в Галац, до него отиде. Името му е Димитър х. Костов от Сливен"⁵³. На 1 февруари 1877 г. Ф. Симидов съобщава от Гюргево, че движението на турските параходи към Видин и сръбската граница продължава в усилено темпо, обсъжда се и подготовката на някаква карта, вероятно на военни обекти⁵⁴.

Работата на Т. Велков в разузнаването и мрежата, която ръководи, продължава почти до началото на руско-турската война през 1877—1878 г. След обявяването на войната и започването на бойните действия той служи в VIII кавалерийска дивизия, а след това и в щаба на 13-ти армейски корпус като преводач и разузнавач. За този период от дейността му се разказва в недовършените (или частично запазени) спомени. В тях се пресъздават действията на VIII-ма кавалерийска дивизия от преминаването при Свищов и по-късно в района на Бяла, Попово и околните села⁵⁵.

В свидетелството, издадено през 1882 г. от ген.-майор Каулбарс, бивш началник-щаб на XIII-ти армейски корпус, е отбелязано: "Във време на тази служба той се намираще неотлъчно в предните отряди и участва, извън ежедневните сблъсъци с неприятеля, във всички сериозни дела, разиграли се пред фронта на XIII-ти армейски корпус. Велков беше един от безстрашните и храбри войни на последната кампания. Той винаги се намираще напред, винаги там, където беше опасността, където го зовяха патриотизмът и изпълнението на дълга. През цялото време на кампанията, нито веднъж и под каквото и да било предлог, той не се отказваше от трудните и често свързани с най-голяма опасност поръчения. В едно от сраженията беше силно контузен от граната, нееднократно е изпращан като парламентьор при турците и той без оглед на опасностите, прекрасно изпълняваше тези задачи. Неговите военни способности се изразяваха

между впрочем в точно изучаване на местностите пред фронта на 13-ти корпус, което даваше възможност офицерите на 8-ма кавалерийска дивизия да съставят много полезна карта на местностите. За тази работа командирът на 13-ти армейски корпус княз Дондуков-Корсаков изрази на Велков сърдечна признателност и нареди да му бъде дадено значително парично възнаграждение⁵⁶. След войната Т. Велков е награден с руските военни медали: В память Восточной войны России с Турцией в 1853—54—55—1856 г., светлобронзовую на андреевской ленте; светлобронзовую за войну 1877—1878 г. и серебрянную на Станиславской ленте с надписью: "За усердие"⁵⁷. Според наследниците му притежавал 7 или 12 медала, предадени на Софийската библиотека. Доста след смъртта на войводата, вдовицата му получава от ген.-лейтенант Епанчин, началник на 42-ра пехотна дивизия, свидетелство, че познава лично покойния ѝ съпруг и потвърждава, че Т. Велков е участвал активно в Освободителната война⁵⁸.

След Освобождението Т. Велков остава в България и изпълнява известно време длъжността околийски началник в Шумен. Голяма част от служебните му задължения минават в борба с разбойническите шайки в Герлово и Тузлука. Според един документ от 1881 г., изпратен до Велков в с. Кестрич (Виница), Варненско, той изглежда е на служба и в крайморския район. В писмото се изразява задоволство от старанието, което проявява в работата си, но същевременно намират, че се отнася много пристрастно срещу гърците. За да се запази достойнството на властта и за да не бъде лишен от възможността да даде своя принос за възстановяването на България, висшестоящото началство счита за уместно той да бъде преместен на такова място, където няма гърци⁵⁹.

Къде и докога работи в страната, е неясно, но семейството му — съпруга, трима снове и две дъщери — се прибират в България. Самият Т. Велков пътува често до Русия, задържа се дълго в Бердянск и Таврическа губерния, където може би поддържа все още някакъв имот, макар че според семейни спомени той залага земята и чифлика си, за да въоръжи и екипира през 1876 г. 40 момци от четата си.

Като искрен и всеотдаен русофил той изживява с болка и огорчение охлаждането на отношенията между двете страни. При последното си идване в България през 1902 г. посещава Народното събрание, води дълги разговори с политически дейци и без да се стигне до някакво разбирателство, скоро си взема сбогом с близки и познати. Връща се в Русия и повече не го виждат. През лятото на 1904 г. се получава писмо от ген. Каулбарс, с което той уведомява за смъртта на Т. Велков, при когото старият войвода е отседнал. Там е и погребан.

Като общественик и революционен деец съдбата на Т. Велков се преплита главно с живота на българската емиграция и особено на българските преселници в Южна Русия. Но за разлика от съратниците си в Румъния или Сърбия, той е много по-обвързан и с официалната политика на царска Русия. Неговото по-

ведение и пряката му дейност след Кримската война са доказателство за трайните позиции, които руската администрация изгражда сред част от представителите на българската емиграция. Някои от тях остават завинаги там, мотивирани не само от семейни и материални съображения или русофобската политика на отделни български правителства. Други, съхранявайки светостта на националния идеал, се обръщат отново към майката родина и в моменти на върховни изпитания не се поколебават да изоставят дом и семейство и да изпълнят своя патриотичен дълг. Тяхната жертвоготовност им отрежда достойно място сред поборниците за българската свобода. Между тях е Т. Велков, един от героите, за които се знае все още малко и недостатъчно.

БЕЛЕЖКИ

¹ Г е н ч е в, Н. Одеското българско настоятелство. — Годишник на Софийския Университет, Философско-исторически факултет, т. 64, кн. III, С., 1972, 99—222.

² НБКМ-БИА, II А 3710 а.

³ З а б у н о в, Ив. Болгары Юга России и национальное болгарское Возрождение в 50—70-е гг. XIX в., Кишинев, 1981, с. 25.

⁴ НБКМ-БИА, II А 3729.

⁵ Г р е к о в, М. Приселването на българите от преминалия към Молдавия участък на Бесарабия в Приазовския край в началото на втората половина на XIX в. — В: Как ние освобождавахме България. Съставителство Ст. Йонкова и ст. н. с. Хр. Йонков, С., 1990, Т. I, 203—301; Х а л ж и н и к о л о в а, Ел. Переселение болгарского населения из Молдавского княжества в Россию в 1860—1861 гг. — Bulgarian Historical Review, 1986, № 3, 43—55; Г р е к, Ив. Приселването на българя от Бесарабската част на Молдовското княжество в Приазовието (края на 50-те — началото на 60-те години на XIX в.) — В: Българите в Северното Причерноморие, Изследвания и материали. Том втори. В. Търново, 1993, 129—142 и посочените там извори и литература.

⁶ НБКМ-БИА, ф. 57.

⁷ Г р е к, Ив. Цит. съч., 133—135.

⁸ НБКМ-БИА, II А 3751.

⁹ Г р е к о в, М. Цит. съч., 232—238.

¹⁰ НБКМ-БИА, II А 3711—3800.

¹¹ Пак там, II А 6196.

¹² Пак там, II А 3784, 3787.

¹³ Пак там, II А 3776, 3785, 3789.

¹⁴ Г р е к о в, М. Цит. съч., с. 245—246.

¹⁵ НБКМ-БИА, II А 3790, 3792.

¹⁶ Пак там, II А 3840, 3853, 3856, 3858.

¹⁷ Пак там, II А 3864.

¹⁸ Пак там, II В 6844.

¹⁹ Пак там, II В 6845.

²⁰ Пак там, II А 6194.

²¹ Пак там, II А 6195.

²² Пак там, II А 3860.

²³ Пак там, II А 3794.

- ²⁴ Забунов, Ив. Цит. съч., с. 88 и сл.
- ²⁵ Априлско въстание 1876. Сборник от документи. Т. I, С., 1954, 109.
- ²⁶ Пак там, с. 108.
- ²⁷ Георгиев, Ц. Българската емиграция и националноосвободителното движение в навечеряето на руско-турската война от 1877—1878 г. — Исторически преглед, 1968, кн. I, с. 79.
- ²⁸ Тонев, В. Добруджа през Възраждането, Варна, 1973, 225—226.
- ²⁹ Бошняков, Н. Писма на Киряк Цанков за подготовката на Априлското въстание. — Музеи и паметници на културата, 1966, кн. 3, с. 11.
- ³⁰ Априлско въстание ..., Т. I, с. 313.
- ³¹ Бошняков, Н. Неопубликувани документи за българската революционна емиграция в Русия. — Музеи и паметници на културата, 1978, кн. I, с. 29.
- ³² Априлско въстание..., Т. I, 174—175.
- ³³ Тонев, В. Към въпроса за участието на Варненския край в революционните борби преди Освобождението. — Известия на Варненското археологическо дружество, XIV, 1963, 114—115.
- ³⁴ Априлско въстание ..., Т. I, 174—175.
- ³⁵ Димитров, Стр. и др. История на гр. Толбухин, С., 1968, с. 147.
- ³⁶ Тонев, В. Северноизточна България по време на Априлското въстание. — Исторически преглед, 1976, кн. 4, 80—87.
- ³⁷ Жечев, Н. Документи за Христо Ботев и неговото семейство. — Известия на държавните архиви, 53, 1987, с. 338.
- ³⁸ Хаджияникова, Ел. Българите в сръбско-турската война от 1876 г. (под печат), с. 15, 268—269.
- ³⁹ В-к Български глас, I, бр. 23 от 18 септември 1876 г.
- ⁴⁰ Симидов, Ф. Съвременни записки за българските чети в Сърбия в 1876 г. Покрита храброст, кн. I. Битката при Флорентин. Георгево, 1877, 68 с.
- ⁴¹ НБКМ-БИА, II А 3729; Пак там, II, В 6849.
- ⁴² Пак там, II А 3716.
- ⁴³ Пак там, II А 3713.
- ⁴⁴ Пак там, II А 3723.
- ⁴⁵ Пак там, II А 3725.
- ⁴⁶ Пак там, II А 3727, л. 8.
- ⁴⁷ Пак там, II А 3727, л. 10.
- ⁴⁸ Пак там, II А 3717.
- ⁴⁹ Пак там, II А 3722.
- ⁵⁰ Пак там, II А 3728.
- ⁵¹ Пак там, II А 3718.
- ⁵² Пак там, II А 3718 а.
- ⁵³ Пак там, II А 3718 б.
- ⁵⁴ Пак там, II А 3718 в.
- ⁵⁵ Пак там, II В 6851. Вж публикацията им в: Освобождението 1878. Спомени, С., 1978, с. 728—732.
- ⁵⁶ НБКМ-БИА, II В 6846.
- ⁵⁷ Пак там, II В 6847.
- ⁵⁸ Пак там, II В 6848.
- ⁵⁹ Пак там, II В 6850.